

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ

Όταν πριν από τρία περίπου χρόνια προσπαθήσαμε να θέσουμε τις βάσεις ενός διεπιστημονικού διαλόγου με γνωστικό αντικείμενο το μειονοτικό φαινόμενο και τα διάφορα ζητήματα που προκύπτουν για την κοινωνική θεωρία και επιστήμη από τη μελέτη της ετερότητας, σίγουρα δεν είχαμε στο νου μας τη δυναμική του εγχειρήματος στην ολότητά της. Το ότι το θέμα είναι «δύσκολο», το ξέραμε. Αλλά όλα τα δύσκολα θέματα (πρέπει να) απομυθοποιούνται.

Η επιτυχία που σημείωσε η κυκλοφορία του συλλογικού τόμου *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα* και ο διάλογος που έλαβε χώρα ύστερα από το Συνέδριο των Δελφών (11/96) αποτέλεσε υποθήκη για έναν γόνιμο περαιτέρω επιστημονικό προβληματισμό πάνω στο θέμα. Η αυξανόμενη ζήτηση για ένα επιστημονικό forum ανταλλαγής απόψεων και πληροφόρησης μας οδήγησε στη δημιουργία αυτού του έντυπου χώρου σπουδής και έρευνας.

Στο πλαίσιο αυτό, η *Σειρά Μελετών* που εγκαινιάζει το Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων φιλοδοξεί να κρατήσει τη συζήτηση γύρω από την ετερότητα ανοιχτή, με συνέπεια και σταθερό προσανατολισμό. Αυτός ο προσανατολισμός δεν αποσκοπεί στο να «κλείσει» τα ερωτήματα τα οποία πραγματεύεται. Μακράν αυτού, είμαστε εξ ορισμού πεπεισμένοι ότι κανένα ερώτημα δεν «κλείνει». Απλά επαναποθετείται σ' ένα γνωσιολογικά υψηλότερο πεδίο, με

κατακτημένο το θεωρητικό οπλοστάσιο που συγκροτήθηκε στην πορεία της μελέτης του. Αλλά ούτε το ερώτημα είναι άλυτο. Άλυτα είναι μόνο τα ερωτήματα που έχουν κακώς τεθεί.

Η μελέτη των ζητημάτων της ετερότητας άπτεται της πολιτικής, του δικαίου, της κοινωνιολογίας, της γλωσσολογίας κλπ. Όλων δηλαδή των τομέων της κοινωνικής θεωρίας που εντάσσονται στην ήπειρο της ιστορίας. Η διεπιστημονικότητα, λοιπόν, αποτελεί προφανώς το κυρίαρχο μεθοδολογικό εργαλείο προσέγγισης των επιμέρους θεματικών. Επιχειρείται, έτσι, η πολύπλευρη συζήτηση με τους όρους που βάζουν οι συγγραφείς, από τη δική τους επιστημονική, οπτική γωνία.

Το αν επιτυγχάνεται και η πολυμέτωπη δημιουργία ερεθισμάτων, θα το κρίνει ο αναγνώστης.

K.T., Δ.X.

Α. ΑΛΦΑΒΗΤΑ ΚΑΙ ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ

ΠΑΡΑ ΤΟ ΟΤΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ των βαλκανικών γλωσσών μελετήθηκε συχνά, πολύ λιγότερο εξετάστηκε, συνολικά, η ιστορία των αλφαβήτων που χρησιμοποιήθηκαν σ' αυτή τη χερσόνησο, που αναστατώνεται διαρκώς από την πάλη μεταξύ πολιτισμών. Από την πλευρά μας, αφού μελετήσαμε την Ιστορία των Βαλκανίων σε περίοδο όπου ολόκληρη η χερσόνησος συμπεριλαμβανόταν στα όρια ενός και μόνον κράτους, στον 18ο αιώνα, διαπιστώσαμε ότι η πάλη ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς στην περιοχή αυτή γινόταν πολύ καλύτερα αντιληπτή μέσα από την επέκταση ή την υποχώρηση της χρήσης των διάφορων αλφαβήτων, παρά μέσα από τη μελέτη των γλωσσών που χρησιμοποιήθηκαν κατά τύπους. Όντως ένα αλφάβητο, περισσότερο από ότι μια γλώσσα, είναι δεμένο με μια λόγια παράδοση. Είναι στενά δεμένο με τη θρησκεία, και η θρησκεία μπορεί εύκολα να χρησιμοποιεί πολλές γλώσσες και ιδιώματα, ενώ τις περισσότερες φορές επιμένει σ' ένα μοναδικό αλφάβητο για τη διάδοση των ιερών κειμένων, των δογμάτων και της ηθικής που επεξεργάζεται για τους οπαδούς της.

Θα εξετάσουμε στην παρούσα μελέτη τις συνθήκες στις οποίες τα επτά αλφάβητα που πολιτογραφήθηκαν στα Βαλκάνια (το αραβικό, το αρμενικό, το κυριλλικό, το γλαγολιτικό, το εβραϊκό, το ελληνικό, το λατινικό) πέτυχαν να καταγράψουν, πέρα από τη γλώσσα για την οποία είχαν αρχικά

δημιουργηθεί, πολυάριθμες άλλες γλώσσες και ιδιώματα που χρησιμοποιήθηκαν από τους κατοίκους της χερσονήσου. Εάν θεωρήσουμε ότι υπάρχουν δεκατρείς γλώσσες ή γλωσσικές οικογένειες που γράφτηκαν ποτέ στα Βαλκάνια, οι ιστορικά υπαρκτοί συνδυασμοί ανάμεσα σ' αυτές και στα εφτά αλφάβητα που αναφέραμε πιο πάνω ξεπερνάνε το μισό των 91 δυνατών συνδυασμών.

Όπως θα δείξουμε παρακάτω, οι συνδυασμοί αυτοί όσο κι αν μπορεί να φανούν «φαντεζί» (όπως, π.χ., η καταγραφή της ελληνικής με εβραϊκούς χαρακτήρες ή καταγραφή της τουρκικής με αρμένικους ή της σερβικής με αραβικούς χαρακτήρες) δεν είναι καθόλου φαινόμενα σποραδικά ή τυχαία. Ο καθένας απ' αυτούς τους συνδυασμούς διαθέτει ιδιαίτερη φιλολογία που αποτείνεται σε συγκεκριμένο κοινό, με πολιτισμικές παραδόσεις και κοινωνικούς στόχους ιδιότυπους. Όλοι αυτοί οι συνδυασμοί εγγράφονται στα πλαίσια μιας απέραντης πάλης ανάμεσα σε πολιτισμούς¹ επίσημους-κρατικών, από τη μία και σε πολιτισμούς τοπικούς, απ' την άλλη, που περιθωριοποιούνται απ' το συγκεντρωτισμό των κρατικών πολιτισμών με στόχο να μπορεί να επιτευχθεί η απαραίτητη, υποτίθεται, σε κάθε κράτος πολιτισμική ομοιογένεια. Μέσα σ' αυτή την πάλη, το αλφάβητο είναι το λιγότερο τρωτό στοιχείο. Είναι το στοιχείο το πιο σταθερό, το πιο αγνό, το πιο εξτρεμιστικό τής κάθε κουλτούρας, ενώ η γλώσσα είναι στοιχείο συμβιβαστικό, που διαπλάθεται σύμφωνα με την εκάστοτε επίσημη κρατική

---

1. Η έννοια της «πάλης των πολιτισμών» υιοθετήθηκε 20 χρόνια μετά την έκδοση αυτής της μελέτης από τον Αμερικανό καθηγητή του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ Σάμουελ Χάρντιγκτον σε άρθρο του στο περιοδικό *Foreign Affairs*, το 1993 και στο βιβλίο του *Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, το 1996.

κουλτούρα, μεταβάλλεται, αλλάζει, χάνεται, ξαναεμφανίζεται και εμπαιζει συχνά τον ιστορικό.

Μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις μεγάλες περιόδους στην ιστορία των αλφαβητών που χρησιμοποιήθηκαν από τους κατοίκους των Βαλκανίων από τότε που αυτοί σταθεροποιήθηκαν λίγο πολύ στις περιοχές όπου ζουν και σήμερα. Αντιστοιχούν σε τέσσερις φάσεις της πάλης ανάμεσα στις επίσημες κρατικές και στις τοπικές κουλτούρες.

1η φάση (7ος-14ος αιώνας): Περίοδος αποσύνθεσης της ρωμαϊκής οικουμένης, όπου κυριαρχούσε το λατινικό αλφάβητο. Κατά τη διάρκεια της, κύριος αντίπαλος της λατινικής κρατικής κουλτούρας αναδεικνύεται η ελληνική, βασισμένη στο ελληνικό αλφάβητο και στην αλεξανδρινή και αρχαιοελληνική λόγια παράδοση. Η νέα επίσημη κουλτούρα του Βυζαντίου, στην προσπάθειά της να προσεταιριστεί τους τοπικούς πολιτισμούς και να τους εμποδίσει να προσανατολιστούν προς την αντίπαλή της λατινική, έδωσε σοβαρές αποδείξεις φιλελεύθερου πνεύματος στο μεγαλύτερο μέρος των βαλκανικών λαών, ώστε να τους πείσει να διατηρήσουν και να καλλιεργήσουν τους παραδοσιακούς πολιτισμούς τους, προώθησε το σχήμα μιας πολιτιστικής συμμαχίας αρκετά ελαστικής, που δεν προϋπέθετε ουσιαστική προσχώρηση στην επίσημη ιδεολογία του Βυζαντίου η οποία διαμορφωνόταν κυρίως από την ανατολική χριστιανική εκκλησία, που θα έπαιρνε το όνομα «Ορθόδοξη Εκκλησία». Η δημιουργία του γλαγολιτικού και του κυριλλικού αλφάβητου, που επέτρεψαν στους λαούς αυτούς να περισώσουν με τη γραφή τις παραδόσεις τους, αποτελεί την πιο χειροπιαστή απόδειξη αυτού του φιλελεύθερου πνεύματος. Πηγή αυτής της λογικής της ενσωμάτωσης που υιοθετήθηκε από την κεντρική εξουσία, στάθηκε το όρος Άθως, που δημιούργησε και μια

χειροπιαστή εικόνα της πολυπολιτισμικής ιδέας. Δέχτηκε στους κόλπους του διάφορες σπουδαγμένες «ελίτ», τη γεωργιανή², τη βουλγαρική, τη σερβική, τη ρωσική, ακόμα και τη λατινική, και επέτρεψε να διατηρηθούν και να καλλιεργήσουν τις μορφωτικές τους ιδιαιτερότητες. Αυτή η πολιτική της συμμαχίας και της σύνθεσης ανάμεσα στο επίσημο μορφωτικό σύστημα και στους τοπικούς πολιτισμούς επέτρεψε στον ορθόδοξο πολιτισμό, όχι μόνο να διώξει από τα Βαλκάνια τον ανταγωνιστή της, τον λατινικό, αλλά κυρίως να διαφοροποιηθεί απ' αυτόν, διατυπώνοντας τη δική του βαλκανική και μικρασιατική ιδιαιτερότητα.

Στο τέλος αυτής της περιόδου, ο κατακερματισμός του βυζαντινού κράτους από τις διαδοχικές σταυροφορίες των δυτικών κρατών επέτρεψε στους τοπικούς λαϊκούς πολιτισμούς (της Σερβίας, του Μαυροβουνίου, της Κροατίας, της Αλβανίας, της Βουλγαρίας, της Μολδαβίας, της Βλαχομογδαβίας, της Βοσνίας, της Ελλάδας) να διακηρύξουν την ανεξαρτησία τους και να της προσδώσουν την απαιτούμενη κρατική οργάνωση ώστε να εξασφαλίσουν τη συνέχειά τους και να αναδείξουν τα γλωσσικά τους ιδιώματα σε γλώσσες λόγιας παράδοσης. Ο κατακερματισμός αυτός δεν κατόρθωσε παρά μόνον πολύ στιγμιαία να εμποδίσει την τελική κυριαρχία της πολυπολιτισμικής θεώρησης στην Ανατολή. Κι ακόμα μέχρι σήμερα, η τότε επίσημη κουλτούρα, η Ορθοδοξία, διατηρείται, φέροντας ολοφάνερα τα ίχνη της σύνθεσης αυτής της πρώτης περιόδου.

---

2. Για την περιορισμένη εμφάνιση του γεωργιανού αλφάβητου στα Βαλκάνια, στην Κωνσταντινούπολη και στο Άγιον Όρος, βλέπε Eugene Dalleggio, *Kartvelebi Constantine polchi (Οι Γεωργιανοί στην Κωνσταντινούπολη)*, Κωνσταντινούπολη 1921.

2η φάση (14ος-17ος αιώνας): Ο ελληνο-βυζαντινός πολιτισμός κινδύνεψε σοβαρά να εξαφανιστεί και να ενσωματωθεί στο λατινικό πολιτισμό. Η ενσωμάτωση της κλασικής Ελλάδας σ' έναν δυτικό ουμανισμό που επιχειρούσαν η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και οι διάφορες άλλες κρατικές κουλτούρες που εμφανίστηκαν κατά τόπους στη Δύση, ήταν φανερό σημάδι του επερχόμενου κινδύνου για την Ανατολή. Ο μόνος τρόπος για να διατηρηθεί η Ορθοδοξία ήταν να συμμαχήσει με μια άλλη πολιτιστική παράδοση, με σοβαρότερη δραστηριότητα στην Ανατολή, τον ισλαμικό πολιτισμό. Η συμμαχία του ελληνορθόδοξου χριστιανισμού με το οθωμανικό Ισλάμ, που πραγματώθηκε πάλι με την πρωτοβουλία των μοναχών του όρους Άθω (1430), οριοθέτησε μια νέα φάση στην πάλη των πολιτισμών. Οι δύο επίσημες θρησκείες και κουλτούρες, μέσα από ένα προσυμφωνημένο παιγνίδι, προσπάθησαν να προσεταιριστούν τους βαλκανικούς τοπικούς πολιτισμούς χρησιμοποιώντας μια τελείως νέα μέθοδο. Αντί να τους μοιράσουν γεωγραφικά, εμπλέκονται η μία μέσα στην άλλη, προσπαθώντας να σπάσουν στα δύο τον κάθε ιδιόγραφο τοπικό πολιτισμό και να τον διαμοιράσουν από μέσα. Κατ' αυτό τον τρόπο, το Ισλάμ προσπαθεί να κερδίσει όλους τους πολεμιστές, μ' άλλα λόγια, τα κατάλοιπα των φυλετικών ομάδων στη Βαλκανική. Ο ελληνορθόδοξος πολιτισμός, απ' τη μεριά του, πέτυχε να κερδίσει τους παραγωγούς των Βαλκανίων, καλλιεργητές και μεταποιητές, πολύ ευκολότερα, αφού το Ισλάμ τον απάλλαξε από τις πολεμικές φυλές που αποτελούσαν για το Χριστιανισμό το πιο αδιαπέραστο στοιχείο.

Αυτή η δεύτερη περίοδος (14ος-17ος αιώνας) χαρακτηρίζεται από τη σαφή επέκταση που γνώρισαν οι δύο επίσημες κουλτούρες και τα δύο κυρίαρχα αλφάβητα που τις διέ-

διδαν, το ελληνικό και το αραβικό. Η Ορθοδοξία έκανε κάποιες παραχωρήσεις στο κυριλλικό αλφάβητο, παντού όπου το λατινικό τής χτυπούσε την πόρτα, μ' άλλα λόγια στη Δυτική Μακεδονία, στην Αλβανία, στη Σερβία, στη Ρουμανία. Αυτή η πολιτική, του τεμαχισμού των τοπικών πολιτισμών, παραμένει παρ' όλα αυτά αρκετά φιλελεύθερη, αφού οι επίσημες κουλτούρες δέχονται να ενσωματώσουν στοιχεία των λαϊκών πολιτισμών, πολύ λίγο χριστιανικά ή ισλαμικά και κλείνουν τα μάτια μπροστά σε αρχαϊκές πολιτισμικές πρακτικές όλων αυτών των νεόφυτων χριστιανών και μουσουλμάνων των Βαλκανίων.

3η φάση (17ος-19ος αιώνας): Ένας κίνδυνος όλο και πιο σοβαρός άρχισε να απειλεί την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τα τέλη του 17ου αιώνα, η Δυτική Ευρώπη και Ρωσία θέλουν να διαμελίσουν την αυτοκρατορία με κάθε μέσον. Για να το πετύχουν χρησιμοποιούν εκτός από τον ανοιχτό πόλεμο και την πάλη των πολιτισμών. Ενθαρρύνουν τους τοπικούς ιδιομορφισμούς παντού όπου μπορούν στα Βαλκάνια για να δημιουργήσουν φυγόκεντρες τάσεις. Ο πάπας Γρηγόριος ο 15ος είχε ήδη ιδρύσει την «Προπαγάντα» (1622) «για να προσηλυτίσει τους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ονομαστούς άλλοτε για τις τόσες ουράνιες αρετές τους, αλλά τώρα βουτηγμένους στην ηλιθιότητα, έκπτωτους στο επίπεδο των ζώων, που διαβιούν πλέον μόνο για τον διάβολο και τους οπαδούς του και προορισμένους να προστεθούν στον κατάλογο των κατοίκων της κολάσεως». Τον ίδιο καιρό (1617), η Πέτσερσκα Λάβρα του Κιέβου είχε αρχίσει να τυπώνει θρησκευτικά βιβλία με κυριλλικούς χαρακτήρες προοριζόμενα για τους ορθόδοξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στα τέλη του 17ου αιώνα και στις αρχές του 18ου αιώνα

η καθολική προπαγάνδα εντάθηκε στην Αλβανία, στη Βοσνία, στη Βλαχία, στην Ελλάδα και στο Αιγαίο. Ταυτόχρονα, η ρωσική προπαγάνδα εγκαταστάθηκε στη Σερβία, στη Μολδαβία, στη Βουλγαρία, στην Αλβανία, στην Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου. Το λατινικό αλφάβητο κερδίζει έδαφος και το κυριλλικό παύει να καταγράφει μόνον τη λατρευτική γλώσσα. Χρησιμεύει στην καταγραφή διαφόρων βαλκανικών ιδιωμάτων. Τότε οι δύο επίσημες κουλτούρες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αντιδρούν έντονα. Καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα κάνουν αναμεταξύ τους ένα προσυμφωνημένο ιερό πόλεμο. Η καθεμιά τους φανατίζει τους οπαδούς της ενάντια στους οπαδούς της άλλης, και μια πλειάδα ορθόδοξων ιεροκληρύκων διατρέχει τα Βαλκάνια για να επαναφέρει τους κατοίκους στην ελληνορθόδοξη κουλτούρα, ενώ ταυτόχρονα απανωτά κύματα εξισλαμισμών απελευθερώνουν την Ορθόδοξη Εκκλησία από τους λιγότερο ένθερμους πιστούς της.

Η ανάγκη αυτού του πολιτισμικού συγκεντρωτισμού έγινε αισθητή κατ' ανάλογο τρόπο από την πιο μεγάλη ξένη εθνοτική μειονότητα των Βαλκανίων, τους Ισραηλίτες. Η απόπειρα της ένωσης των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών, του Ιουδαϊσμού, του Χριστιανισμού και του Ισλάμ, που φαντασιώθηκε ο Συμυρνιός ραβίνος Σαμπαθαί Σεβί, και η τελική προσχώρηση στο Ισλάμ του τολμηρού ραβίνου και των οπαδών του, εντάσσονται στην ίδια αυτή λογική της αντεπίθεσης μέσω του συγκεντρωτισμού εκ μέρους εκείνων που δεν είχαν συμφέρον να κατακερματιστεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όπως ένα μέρος των Ισραηλιτών εντάχθηκε στο οθωμανικό Ισλάμ έτσι και άλλες τοπικές μπουρζουαζίες εγκαταλείπουν τις ιδιαίτερες πολιτισμικές τους παραδόσεις, διαισθανόμενες τη σημασία που αποκτούσε για το

εμπόριο η εξάπλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε τρεις ηπείρους. Το 1764, ο Κουτσόβλαχος από τη Νότια Αλβανία Δανιήλ ο εκ Μοσχοπόλεως γράφει στην *Εισαγωγική Διδασκαλία* του:

«Αλβανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, Αλλόγλωσσοι, χαρήτε και ετοιμασθήτε όλοι σας, Ρωμαίοι να γενήτε. Βαρβαρικήν αφήνοντας γλώσσαν, φωνήν και ήθη, όπου στους Απογόνους σας να φαίνονται σαν μύθοι.

Γένη σας να τιμήσετε ομού και τας Πατρίδας, τας Αλβανοβουλγαρικής κάμνοντας Ελληνίδας [.]

Νέοι Βουλγάρων χείρετε, Αρβανιτών και Βλάχων Διάκονοι, Πρεσβύτεροι, μεθ' Ιερομονάχων.

*Ευπνήσατε απ' τον βαθύν ύπνον της αμαθείας Ρωμαίικια γλώσσα μάθετε, Μητέρα της σοφίας».*³

Αλλά οι εμπορικές μπουρζουαζίες των Βαλκανίων παρασύρθηκαν από τις «φωτισμένες» μερίδες τους και βοήθησαν στον κατακερματισμό της ίδιας τους της ενιαίας αγοράς. Αυτή η τρίτη περίοδος (17ος, 18ος και 19ος αιώνας) χαρακτηρίζεται από την έξαρση της πάλης των πολιτισμών, που εξελίσσεται συχνά σε πραγματικό πόλεμο. Στη διάρκεια αυτών των αγώνων, τα αλφάβητα έπαιξαν πρωταρχικό ρόλο, συχνά πιο αποφασιστικό από το ρόλο που έπαιξαν οι γλώσσες. Τότε, στη διάρκεια του 18ου αιώνα, οι δύο επίσημες κουλτούρες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έστω κι αν έκαναν υποχωρήσεις στις τοπικές γλώσσες και ιδιώματα, παρέμειναν αυστηρές ως προς τα δύο και μόνον αλφάβητα που έπρεπε να κυριαρχούν στην Αυτοκρατορία, το ελ-

---

3. *Εισαγωγική Διδασκαλία, περιέχουσα λεξικόν τετράγλωσσον των τεσσάρων κοινών διαλέκτων, ήτοι της απλής Ρωμαίικης, της εν Μοισία Βλαχικής, της Βουλγαρικής και της Αλβανικής.*

ληνικό και το αραβικό. Κι έτσι διαπιστώνουμε την άνθηση πολυάριθμων λογοτεχνιών, βουλγαρόφωνων, τουρκόφωνων με ελληνικούς χαρακτήρες.

4η φάση (19ος-20ός αιώνας) Εν τέλει οι συνθήκες εμφανίζονταν ευνοϊκές για κείνους που ήθελαν τον τεμαχισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτοί τοποθετούνταν από την πλευρά της ανανέωσης, του εκμοντερνισμού, της αλλαγής, ενώ οι κυρίαρχες κουλτούρες, ελληνική και τουρκική, δεν μπορούσαν εύκολα να διαχωρίσουν τη θέση τους από το συντηρητισμό και την αντίδραση. Οι τοπικοί ιδιομορφισμοί που δεν διέθεταν παράδοση λόγια, ικανή να γεννήσει ξεχωριστό εθνικισμό, συντάσσονταν πίσω από κάποια εθνικιστικά ρεύματα που τους αναγνώριζαν δικαίωμα ύπαρξης.

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου που σημαδεύτηκε από έντονους αγώνες μεταξύ πολιτισμών, πέντε αυτοκέφαλες εκκλησίες μοιράστηκαν τους ορθόδοξους χριστιανούς των Βαλκανίων, οκτώ λογοτεχνικές και διοικητικές γλώσσες, μαζί με τη νεοελληνική, δημιουργήθηκαν σαν αντιδράσεις απέναντι στο συγκεντρωτισμό της ελληνικής λατρευτικής γλώσσας και εφοδιάστηκαν με ιδιαίτερα αλφάβητα.

Αλλά η φιλελεύθερη έκρηξη της περιόδου αυτής περιείχε επικίνδυνα σπέρματα μορφωτικού συγκεντρωτισμού που εμφανίστηκαν ως προοδευτικά. Τα βαλκανικά εθνικιστικά ρεύματα εγκατέλειψαν γρήγορα την αρχική ενθουσιώδη στάση τους απέναντι στις λαϊκές παραδόσεις, που τους επέτρεψε να νικήσουν τις επίσημες κουλτούρες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα σύνορα των κρατών που είχαν εγκαταστήσει πάνω στα ερείπια της Αυτοκρατορίας, ήταν ακόμα χαραγμένα κατά τρόπο όχι και τόσο ικανοποιητικό για το καθένα απ' αυτά. Ο μόνος τρόπος για να δικαιώσουν τα σύνορά τους και για να τα επεκτείνουν ήταν να κατα-

στρέψουν, το κάθε κράτος στο χώρο του, τις ιδιαιτερότητες, αλφάβητου, θρησκευτικές, γλωσσικές και να τις ενθαρρύνουν ή να τις αναζωπυρώσουν στο χώρο του γειτονικού κράτους. Η Μακεδονία αποτελεί ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτού του είδους: δύο γλώσσες, η σερβική και η βουλγαρική διεκδίκησαν την προσάρτηση του τοπικού σλαβικού ιδιώματος. Τέσσερα αλφάβητα, το αραβικό, το ελληνικό, το κυριλλικό και το λατινικό, διεκδίκησαν την καταγραφή των τοπικών ιδιωμάτων, σλαβομακεδονικών, αλβανικών, κουτσοβλαχικών. Έξι κράτη διεκδίκησαν την ένταξη των Μακεδόνων στα εθνικιστικά ρεύματα που είχαν ιδρύσει. Τρία κράτη αμφισβητούν ακόμα σήμερα, αν και κατά τρόπο πολύ λιγότερο έντονο, τον επιμερισμό της.

Στη διάρκεια αυτής της τέταρτης περιόδου έγινε μια βασική αλλαγή στο ίδιο το περιεχόμενο της πάλης των πολιτισμών. Οι θρησκείες έπαψαν να έχουν το μονοπώλιο της κουλτούρας και τα εθνικιστικά ρεύματα εφοδιάστηκαν με μορφωτικούς πόλους έλξης κοσμικούς, και μάλιστα αντιθρησκευτικούς. Έτσι, η επιλογή του αλφάβητου έπαψε πια να αντιστοιχεί με τη θρησκευτική ένταξη, αλλά με εντάξεις και προσανατολισμούς θεωρούμενους καθαρά πολιτικούς, καθώς και με διεθνείς συγκυρίες. Οι θρησκείες, από τη μεριά τους, έπαψαν να συνδέονται με ένα μόνον αλφάβητο. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία δεν επέμενε πια μόνο στο λατινικό αλφάβητο, εκτός των περιπτώσεων όπου αυτό υπήρχε σε χρήση από παράδοση. Η προτεσταντική προπαγάνδα που επεκτεινόταν, με τη σειρά της, στα Βαλκάνια σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, χωρίς βέβαια μεγάλη επιτυχία, υιοθετούσε σε κάθε περιοχή το πιο χρηστικό αλφάβητο. Όσο για το Ορθόδοξο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, βλέποντας πως η καμπάνια του για τον εξελληνισμό των Βαλκα-

νίων απέτυχε, προσπαθούσε να πλησιάσει τις αυτοκέφαλες ορθόδοξες εκκλησίες και αποδεχόταν την υιοθεσία αλφαβήτων που κατασκευάστηκαν με βάση το κυριλλικό κι ακόμα και το λατινικό αλφάβητο. Μόνον το σουνίτικο Ισλάμ ενδυνάμωνε την ασυμβίβαστη στάση του, γιατί πνιγόταν από τις ανακατατάξεις και έβλεπε την ίδια του τη βάση, το χαλιφάτο της Κωνσταντινούπολης, να κινδυνεύει να γαθεί.

Το λατινικό αλφάβητο επιβαλλόταν σε τέσσερα βαλκανικά κράτη (Σερβο-Κροατία, Ρουμανία, Αλβανία, Τουρκία) χωρίς αναγκαστικά να ευθύνεται γι' αυτό ο ρωμαιοκαθολικισμός. Επιβαλλόταν ιδιαίτερα σε γλώσσες όπως η τουρκική και η ρουμανική, με τις οποίες δεν είχε καμιά ιστορική σχέση. Υιοθετήθηκε ως αλφάβητο των «πολιτισμένων» χωρών της Ευρώπης. Το κυριλλικό αλφάβητο διατηρούσε πλέον μόνο δύο βάσεις στη βαλκανική χερσόνησο: τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία, στις οποίες συνεχίζει ως μέρες μας την πάλη του ενάντια στο λατινικό αλφάβητο.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα μπορούμε να σημειώσουμε ενίσχυση του μορφωτικού συγκεντρωτισμού στα πλαίσια, αυτή τη φορά, των εθνικών κρατών. Κάθε εθνικισμός που κατόρθωσε να εξασφαλίσει για τον εαυτό του ένα κράτος ανεξάρτητο, ασκεί ένα μορφωτικό συγκεντρωτισμό στο εσωτερικό των συνόρων του. Και εφόσον αυτό γίνεται σε κλίμακα γεωγραφική πολύ πιο μικρή από ό,τι γινόταν τον καιρό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ομογενοποίηση των τοπικών πολιτισμών είναι πιο αποτελεσματική απ' αυτή που είχε προσπαθήσει να επιβάλει, αλλά ήταν πολύ αργά για να το πετύχει, η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σ' αυτές τις συνθήκες, η πολυμορφία των γραπτών ιδιωμάτων και των αλφαβήτων που τα κατέγραψαν εξαφανίστηκε στο Μεσοπόλεμο. Οι τοπικές ιδιότυπες ταυτότητες έσβησαν, περιορι-

σμένες στον τομέα του φολκλόρ, και μόνον εκείνες που είχαν την καλή τύχη να αναγνωριστούν ως εκφράσεις ξένων εθνικών μειονοτήτων σε κάθε βαλκανικό κράτος, επωφελήθηκαν και χαίρουν κάποιου σεβασμού.

*Πίνακας των γνωστών συνδυασμών
βαλκανικών γλωσσών και αλφαβήτων*

Γλωσσικές ομάδες	Αλφάβητα						
	Αραβικό	Αρμενικό	Κυριλλικό	Γλαγολιτικό	Ελληνικό	Εβραϊκό	Λατινικό
Αλβανική	Ναι	;	Ναι	Ναι	Ναι	;	Ναι
Αρμενική	Ναι	Ναι	;	;	Ναι	;	Ναι
Αρωμαυτική	;	;	Ναι	Ναι	Ναι	;	Ναι
Βουλγαρική-Μακεδονική	Ναι	;	Ναι	Ναι	Ναι	;	Ναι
Γαλλική	Ναι	;	;	;	Ναι	;	Ναι
Γερμανική	;	;	;	;	;	Ναι	Ναι
Ελληνική	Ναι	;	Ναι	;	Ναι	Ναι	Ναι
Εβραϊκή	;	;	;	;	Ναι	Ναι	Ναι
Ιβηρική, λαντίνο και άλλα ιβηρικά ιδιώματα	;	;	Ναι	;	Ναι	Ναι	Ναι
Ιταλική	;	;	;	;	Ναι	Ναι	Ναι
Μολδοβλαχική	Ναι	;	Ναι	;	Ναι	;	Ναι
Σερβο-κροατική και άλλα σλαβικά ιδιώματα	Ναι	;	Ναι	Ναι	Ναι	;	Ναι
Τουρκική	Ναι	Ναι	Ναι	;	Ναι	Ναι	Ναι